

Erdélyi emlékirók.

Irta: **Kemény Katalin.**

(Első közlemény.)

I.

Műfaji megvilágítás.

A magyarországi emlékirás két főbb területhez kapcsolódik: a) Felvidékhez, b) Erdélyhez.

Kétségtelen, hogy a felvidéki emlékirás a műfajnak fejlettebb formáját képviseli. Ezt a fejlettséget nemcsak az magyarázza meg, hogy később bontakozott ki az erdélyinél, de a környezet is, amelynek sajátja volt. A felvidéki emlékiratok (diáriumok, naplók, vallomások, memorialék stb.) Thököly, majd Rákóczi udvarában sajtószerű udvari műfajt alkotnak. A két terület emlékirásai hatnak egymásra, azonban ez a hatás nem olyan nagy, hogy a két csoportot egymástól elkülönítve ne szemléltethetnők. Az erdélyi emlékirás időben megelőzi a felvidékit és az erdélyi szellemi életnek önálló részét alkotja; mindez megokolja, hogy ezt, a felvidéki emlékirodalom tárgyalását megelőzve és attól különállóan vizsgáljuk.

Az erdélyi emlékirásokban két szempontot igyekszünk megvilágítani: 1. Mely részét alkotják az emlékirások az erdélyi magyar irodalomnak? 2. Hogyan kapcsolódnak bele a nagy magyar irodalmi összességbe?

Írásunkhoz szükséges azonban az emlékirat fogalmának tisztázása. Legelső kérdés, ami itt felvetődik: önálló irodalmi műfaj-e az emlékirat? Erre a kérdésre a feleletet csak úgy kaphatjuk meg, ha kutatjuk: 1. azokat a lelki tényezőket, amelyek emlékirásra készítetnek; és 2. azokat a formákat, amelyekben a megírásra kész anyag megnyilvánulhat.

Minden írásműnek indítóoka a megörökítés, a közlés vágya. Az író valamely történést igyekszik megörökíteni. Ez lehet külső esemény vagy az író lelkében végbemenő élmény.

A megörökítés lehet praktikus szükség (naptár, oklevél, történelmi és családtörténeti adatok, jegyzőkönyvek, stb.). Céljuk csak az, hogy bizonyos események ne menjenek ki az emlékezetből. Így jön létre a történelmi feljegyzés, melynek előfeltétele és követelménye az *igaz*. A megörökítés vágya lehet lelki szükség, amely vagy egyszerűen abból a főrekvésből születik meg, hogy az író saját élményeit jobban és tovább tudja szemlélni, ha azokat megfogalmazott, végleges alakba rögzíti, vagy — és ez a leggyakoribb indítóok — önigazolás vágyából. Természetesen

ez a két indítóok összefügg, mert az író saját szerepének megvilágításában és az eseményeknek kapcsolatában igyekszik önmagát akár maga, akár olvasóközönsége előtt tisztázni. Az írói becsvágy, mint indítóok, csak később jelentkeznek.

Az önmagába merülésnek következménye a lelkiismeretvizsgálat és ennek kifejezése a vallásosság.

A feljegyzések eredetének fenti vizsgálata arra a megállapításra vezet, hogy az emlékirások az irodalmiságnak legprimitívebb megnyilatkozásai és a legelső közlésre irányuló törekvések. Ezeknek az emlékirásoknak pedig két állandó tulajdonsága az igazra és vallásosságra való törekvés. Ezért, a műfajiságot kell keresnünk, az emlékirást olyan műfajnak tekinthetjük, amelyből minden más műfaj, mely írás által fejlődött, levezethető.

Ez a műfaji különválás az emlékirás különböző formáiból fejlődhet. Azonban a szerteágazó változatok mellett van olyan formája az emlékirásnak, amely századokon át külsőleg nem változik. Míg a legegyszerűbb írott emlékezésformából a tulajdonképeni emlékirat és az önéletrajz kifejlődik, addig önállóan megmaradnak ezek az egyszerű formák is, amelyek a fejlődéshez lépcsőt szolgáltattak.

Legkezdtelegesebb formája az emlékek feljegyzésének a naptárszerű jegyzet; ez csupán egyes eseményekre vonatkozik és azoknak emléket akarja megörökíteni. Ilyenek a reformáció után tömegesen megjelenő családtörténeti feljegyzések. Rendszerint a családfő a kalendárium megfelelő helyére bejegyzi a születést, a halálozást, az esküvőt s más nevezetes eseményeket. Talán ennek a nyoma, hogy még ma is az úgynevezett „családi bibliák“ elején üres lapokat hagynak „esküvő“, „konfirmáció“, „keresztelő“, „születés“ stb. rovatokkal. A XVI. század protestáns közfelfogásában ezek a feljegyzések bizonyos vallásos jelleggel bírnak. Oka, hogy az írás a bibliával és más vallásos iratokkal válik közkinccsé. Ebből következik egyrészt, hogy minden írást vallásos jellegűnek fognak fel, másrészt legtöbb írás valóban vallásos tárgyú. Sokan nemcsak az ilyen nevezetes családi eseményeket jegyzik be a kalendárium lapjaiba, de a kisebb jelentőségűeket is, sőt hova-tovább mindennap kötelességének tartja az író, hogy a nap mellé valamit odajegyezzen, ha más nem akad, akkor az időjárást, vagy azt, hogy „ma semmi sem történt“. Találunk olyan változatot is, amelynek írója évenként vagy havonként utólag írja meg az eseményeket. Így fejlődik ki az egyes feljegyzésekből a napló. Tudjuk, hogy a napló is él, a napi feljegyzés formájában, nemcsak praktikus, de irodalmi használatban is.

Némely naplóíró, mielőtt elkezdené írni napi feljegyzéseit, megírja — lehetőleg teljesen — emlékezetből mindazt, ami eddigi életében történt vele és gyakran azt is, hogy ő, az író, milyennek látja magát külsőleg, s milyennek ismeri saját jellemét. Ennek a mindent kimeríteni akaró naplónak fejleménye (a naplóíró egész életét megírja esetleg nem napló alakban, de napi feljegyzések alapján) az önéletírás. Fontos szerepe van itt a mindent megírni akarásnak, a teljességre törekvésnek. A naplóírás nem a hivatásos író műfaja. Ez típusos dilettáns műfaj. A dilettáns keveset ír, rendszerint egész életében egy művet. S míg a

hivatásos író kiválasztja hol ezt, hol azt a tárgyat, a dilettáns egy művébe (ebben az esetben a naplóba) bele akarja tömöríteni egész lelki tartalmát, minden mondanivalóját, tekintet nélkül a tárgyi fontosságra vagy éppen érdektelenségre.

Ezen a ponton kapcsolódik bele az emlékirás fejlődésének mozzanataiba a közönség szerepe. Meglehet, hogy minden írásbeli megnyilatkozás mélyén ott lappang a másokkal való közlés vágya, mégis a naplóíró nem másnak ír, legfeljebb családjának. A középkorban és az újkor elején is még, mikor illett eltitkolni az írói becsvágyat, a tanító szándékkal mentik magukat az írók és igyekeznek igazolni, hogy gondolataikat vagy tapasztalataikat leírják. Az erdélyi önéletírók is, mint majd látni fogjuk, családjukat akarják oktatni. És mégha kimutathatóan meg is van bennük a vágy a nagyobb nyilvánosságra, ezt nem vallják be. Azon a határon, amelyen az író bevallja, hogy művét a nyilvánosságnak szánja, válik el minden más emlékirástól az emlékirat. Ez a másoknak szánt írói mű nem törekszik teljességre, de annál inkább egy kijelölt cél betöltésére. A kijelölt cél pedig legtöbbször az önvédelem vagy előzetes öngazolás. Ez tendenciózus mű, s mint ilyen, természetesen mindinkább eltér az igaztól, holott ez igyekszik legjobban igazolni igaz voltát. Az emlékiratra attól a pillanattól, amikor nyíltan bevallott, közönségnek szánt termék lett, két út vár. Egyik az, hogy megmarad öngazoló iratnak. Erre nagyobb politikai események után nyílik alkalom. Így a francia forradalom után seregestől jelennek meg az emlékiratok. Nálunk is 1848 után majdnem minden politikus megírja emlékezését öngazolási szándékkal. Másik útja a regény felé vezet. Ha az író az igazat nem szándékosan, de írás közben önkéntelenül megváltoztatja, nem egész életét, csak ennek egyes részét vagy egész életének regényes elemeit örökíti meg, mindjobban közeledik a modern értelemben vett irodalmisághoz s idővel beleolvad a különböző regényfajokba (Én-regény stb.). Még ma is kedvelt az ilyenforma cím: Életem, Életem regénye stb. Legtöbb nagy író valóban meg is írja élete történetét vagy abból részleteket visz bele munkásságába.

Az igazra való törekvés annyira él az írói tudatban, hogy Rousseau, a modern művészi önéletírás megteremtője, Vallomásaiban büszkén bizonyítja, hogy igazat ír. Egészen az extázisig ragadtatja el magát az első lapokon, hol vallomásainak igaz voltát bizonyítja, s műve további folyamán is gyakran ismételteti, hogy igazat ír.¹⁻³

Az öngazolás és az elbeszélésben a szoros hitelességre való törekvése azt a látszatot keltik, mintha az önéletrajz Rousseaunál még tör-

¹⁻³ „Je veux montrer à mes semblables un homme dans toute la vérité de la nature; et cet homme ce sera moi.“ „Que la trompette du jugement dernier sonne quand elle voudra, je viendrai, ce livre à la main me présenter devant le souverain juge. Je dirai hautement: Voilà ce que j'ai fait, ce que j'ai pensé, ce que je fus; j'ai dit le bien et le mal avec la même franchise. Je n'ai rien tu de mauvais, rien ajouté de bon.“ V. ö. *Les Confessions de J. J. Rousseau*. Paris, Garnier frères. 1. 1.

ténetírás és nem modern művészet lenne. Holott ez az áttolódás az ő művében megy először végbe. Tudjuk, hogy életét épen nem a történész igazságosságával írja le, és a hangsúly nem a külső történésen, az eseményeken, hanem a lelki élményen van.⁴

Goetheben válik tudatossá, hogy az önéletírás célja nem a hajszálpontos igazkeresés.⁵ A művészet feladata Goethe szerint valami magasabbrendű és nem közönséges igazság nyújtása.⁶ Önéletrajzának címe is, a *Dichtung und Wahrheit*, kifejezi, hogy ő ezzel a művel az önéletrajzot kiemeli a történetírás köréből.

A XVI., XVII. és XVIII. század erdélyi emlékirói nem törik át a falat, amely a történetirodalmat a modern értelemben vett irodalomtól, az egyén művészi alkotásától, elválasztja. Kivétel ezen a ponton Mikes volna, ha őt erdélyi emlékirónak számítanók, s ha művének az emlékiratok történetében szerepe lett volna. Műve csak akkor válik az irodalmi közösség sajátjává, amikor már nem tud a közvetlen utána következőkre hatni: 1791-ben jelenik meg az első kiadása Szombathelyen, s az is csak kis körben terjed el. Mégis jogosult az emlékiratok irodalmi jelentőségének tanulmányozása, mert már történetirodalmi formájukban benne rejtőzik sok későbbi irodalmi műfaj csirája, és ami ennél sokkal jelentősebb, fedik saját koruk irodalmi tudatát. Abban a korban, amelyben ezek az emlékiratok készültek, megfeleltek az irodalom fogalmának és azoknak a követelményeknek, amelyeket az irodalommal szemben felállítottak.

Ezen a helyen nem érdektelen megemlítenünk, hogy történészek és irodalomtörténészek egyaránt szeretik a naplót, az útinaplót, a mémoires-t és a rokon műfajokat a történelem kalapja alá foglalni. Beöthy Zsolt *A magyar irodalom történetében* Károlyi Sándor, Bethlen Miklós önéletrajzát, sőt Rákóczi *Vallomásait* is a történetíráshoz sorozta. Az a kevés számú tanulmány, amely a magyar mémoires-irodalommal foglalkozik, szintén együtt tárgyalja az összes emlékirás-formákat és csak történeti vagy erkölcsi jelentőséget tulajdonít nekik. Romanecz Mihály, ki elsőnek foglalkozik összefoglaló tanulmányban a magyar mémoires-irodalommal, így okolja meg munkájának létrejöttét: „... a tanuló ifjúság politikai, de főleg társadalmi multunk alapos, objektív ismeretére juthat, amire pedig nálunk ez idő szerint nagy szükség mutatkozik.”⁷ Kacziány Géza *A magyar memoire irodalom* c. cikkében a nélkül, hogy a műformák közt különbséget tenne, így ír: „Pulszky Ferenc egész életén át foglalkozott *naplóírással*”. „Már 1837-ben kiadta, Aus dem Tagebuche eines in Grossbritannien reisenden Ungarn c. mű-

⁴ V. ö. Hans Glagau: *Die moderne Selbstbiographie als historische Quelle.* 1903. 12. l.

⁵ Glagan i. m. 44. l.

⁶ *Goethe's Werke,* Stuttgart und Tübingen, 1829. *Dichtung und Wahrheit.* Dritter Theil 65. l.

⁷ Romanecz Mihály: *A magyar memoire s naplóirodalom 1711-től napjainkig.* A marosvásárhelyi m. k. áll. főreáliskola értesítője. 1879–80. tanévről.

vét.“⁸ Máté Károly látja be először a műfaji rendszerezés szükségét, de a rendszerezést ő sem viszi végbe.⁹

A németeknél Glagau marburgi egyetemi tanár türelmetlenül követeli a műfaji megkülönböztetést s nagyon is élesen elválasztja egymástól az önéletrajzot és az emlékiratot. Meghatározása azonban erőszakolt, mert csupán az a célja, hogy kimutathassa az önéletrajz regényes elemeit.¹⁰ Bauer megállapítása az emlékirás három kimagasló formájára vonatkozik: az önéletrajzra, a naplóra és emlékiratra. Különösen fontos, amit az önéletrajz és a történelem közt lévő viszonyról mond: „Die Autobiographie unterscheidet sich von der Geschichtsdarstellung (z. B. Biographie oder Zeitgeschichte) dadurch, dass sie sowohl nach ihrem Erfahrungsinhalt wie auch nach der zeitlichen und stofflichen Begrenzung niemals die Beziehung zum Erzähler aus dem Auge verliert. Die hauptsächlichste Quelle, aus der die Autobiographie schöpft, ist das eigene Erlebnis beziehungsweise die Erinnerung an dieses.“¹¹ Ez a meghatározás nemcsak azért értékes, mert elválasztja a történettől az önéletrajzot, de azért is, mert a határvonalat az egyéni élményben jelöli meg.

Előbbi vizsgálódásainkat összevetve Bauer meghatározásával azt az eredményt kapjuk, hogy az *emlékirás gyökerében történetírás, de amint idővel több és több egyéni vonást visz bele az író, úgy tolódik át a történetírásból az irodalom körébe.*

II.

Az erdélyi emlékirodalom fejlődéstörténete.

1. Van-e külön erdélyi magyar irodalom?

Az erdélyi irodalom vizsgálatánál önkéntelenül felvetődik a kérdés, hogy van-e jogunk valamely műfaj vizsgálatánál kiválasztani a nagy magyar irodalmi egységből terület szerint egy csoportot s a kiválasztott kisebb részt önálló egységként tekinteni. Kétségtelen, hogy az irodalomtörténetben a földrajzi különállás csak akkor jöhet számításba, ha az egyszeresmind szellemtörténeti különállást és önállóságot jelent. Kérdés tehát, hogy az erdélyi irodalomban megvannak-e ezek a feltételek?

Az uralomváltozás óta különösen sok szó esik erdélyi irodalomról, azonban ezen rendszerint csak az utolsó tíz év írásait értik. Vannak, akik szeretik azt, kissé talán gőgösen, értékben a magyarországi fölé helyezni. Vannak, akik elfogulatlanul csak a ténybeli különbséget állapítják meg. Fontosabb mindezeknél az az irány, amely szembehelyezkedik az erdélyi és magyarországi szellemi életet elkülönítő gondolattal. „Külön erdélyi magyar műveltség és így külön erdélyi magyar iroda-

⁸ Magyar Könyvszemle 1913–14.

⁹ Máthé Károly: *A magyar önéletrajz kezdetei*. Minerva 1926. 120. l.

¹⁰ Glagau i. m. 5. l.

¹¹ Dr. Wilhelm Bauer: *Einführung in das Studium der Geschichte*. 1922. 289. l.

lom — képtelenség,“ jelenti ki kategorikusan Kristóf György.¹² „A németekről úgy érzem, — írja Szentimrei Jenő — hogy ők a legtökéletesebb erdélyi patrióták. Nekik van egyedül az erdélyi nemzetek közül nemzeti himnuszuk, a mely így kezdődik: Siebenbürgen, Land des Segen... . . . A magyar himnusz az egyetemes magyarságé... stb.“¹³

Ezzel szemben azt látjuk, hogy az erdélyi kultúrtörékvéseknek éppen ez az egyetemes magyarság után való vágya adja meg a legfontosabb elkülönítő jelleget. Erdély szellemi élete mindig azokban a korszakokban mutatott különös élénkséget (mint ma is), a mikor az anyaországtól külön állott. Erdélynek legnyugalmasabb idejében is küzdenie kellett magyarságáért, és ebből következik a látszólagos paradoxon, hogy az erdélyi magyar irodalom, bár több benne az általános európaiság, *magyarabb a magyarországinál*. Magyarországon, — eltekintve a reformkorszaktól, amikor a magyarság létkérdése forgott kockán, — sohasem volt meg az a lendület, mely az erdélyi szellemi életet jellemzi. A magyarországi író magyarsága sohasem volt olyan veszélyben, mint az erdélyié. Ez a védelem kovászul szolgál és közkincsévé válik az egész magyar irodalomnak. Apáczai Csere János, Bod Péter, majd Aranka György akadémikus törekvései végeredményben az egész magyar irodalom ügyét szolgálják, de csirájukban ott van a gondolat, mely Erdély kultúráját egy nagyobb kultúrális egységhez akarja kötni. Mert Erdély szellemi élete, bár tökéletesen bekapcsolódik a magyarországi, mégis attól különállóan is egészét alkot. Nem is lehet ez másképp, mert ami kultúrális törekvés kiindulópontja vagy alapja lehet, Erdély történelme is külön egészként, de hozzásimulva kapcsolódik bele Magyarország történelmébe. Hogy egyáltalában felmerülhetett a gondolata külön erdélyi irodalomtörténet írásának, már az is bizonyítja az önmagában is egészet alkotó erdélyi irodalom létezését.¹⁴

Az a korszak, amelybe az emlékiratok élete esik, éppen Erdély különállásával kezdődik. Ebben az időben van először nyoma az erdélyi és magyarországi magyar megkülönböztetésének. Emlékiróink is — erdélyi emberekről vagy dolgokról szólva — az erdélyit a magyarországitól élesen elválasztják. Sőt néha a két országrész érdekei annyira összeütköznek, hogy az „erdélyi“ és „magyar“ ellenségként áll egymással szemben. A naplóíró Vass György imájába nem Magyarország, de Erdély nevét foglalja be és Erdélyt nem érzi Magyarországgal közös hazának. Egyszer így nyilatkozik: „Minekutána nemes Erdélyország a mi édes hazánk, az fényes porta hűsége mellől elállván...“¹⁵ Ez összefügg nagy részben azzal, hogy a Habsburg uralom alatt lévő magyar részeket az erdélyiek a némethez tartozóknak érzik. A német pedig a különállás alatt, de még azután is sokáig, legalább annyira gyűlölt Erdélyben, mint a török. Az emlékirásokban nem igen van eset, hogy az

¹² *Az erdélyi magyar irodalom multja és jövője*. 1924. 8. 1.

¹³ Erdélyi Helikon. 1930. 235. 1.

¹⁴ Szilágyi Sándor: *Erdély irodalomtörténete, különös tekintettel történeti irodalmára*. Budapesti Szemle 1855—1859. III—VII. k.

¹⁵ *Czegei Vass György és Vass László naplói*. 1659—1739. Közli Nagy Gyula. Mon. Hung. Hist. Script. XXXV. k. 107. 1.

emlékiró a német neve mellé valami becsmérlő jelzöt ne tenne; az emlékiratokat pedig bátran tekinthetjük a legőszintébb irodalmi termékeknek. *Vass György* „diarium“-ában csak egyszer fakad káromkodásra, ez az egy is a némettel kapcsolatban történik. *Csersei Mihály* ellenségként tekinti a magyarországiakat és minden erdélyi baj okozóinak tartja őket. Jellemzőek erre nézve azok az okok, amelyeket az öreg Teleki Mihály praktikáiról ír.¹⁶ Gyakran inti honfitársait: „Tanulj Erdély, tanulj, ne czimborálj többször Magyarországgal, mert sokszor égette meg a magyarországi kása a szájadat, mégis nem tudtál megtanolni.“¹⁷

A németellenesség sem tudja Erdélyt Magyarországgal egyesíteni. A kuruc mozgalom Erdélyből vagy csak lanyha vagy semmi támogatásban nem részesül. S ha az emlékirók nyilatkozatainak hitelt adunk, akkor azt kell hinnünk, hogy Magyarország is idegennek érezte magától Erdélyt, és hogy a kuruc vagy labanc egyformán ellenség Erdélyben. Érdekes, amit *Csersei* ír Rabutin támadásáról.¹⁸ Forgács Simonról írja *Csersei*, hogy nem szerette az erdélyieket: „Mert magyarországi ember gyomorból gyűlölte mindenkor az erdélyi embert“.¹⁹

Természetesen az ilyen és számos ehhez hasonló nyilatkozat nem jelenti Erdély labancpártiságát. Az erdélyi közvéleményt a kuruc-labanc ügy annyiban érdekli, amennyiben neki bosszúságot okoz, „... mert soha nem tudja a föld népe, a kuruczról féljen-e vagy a magyar labanczoktól, mert egyik eb a másik kutya, ha mi egyikőtől elmarad, elprédálja a másik. Ha ebéden tolvaj jő rájuk, vacsorára labancz érkezik...“²⁰ Hasonló elkeseredéssel nyilatkozik az emlékirók közül *Czegei Wass György*: „Az szőlőhegyekben — panaszolja — az szegény szőlőmunkás embereket s asszonyokat fogdosták, fosztották, vagdalták, verték, sartzoltatták, kik közül meg is holtak, már egynéhánynak fejét is vették a kurucz tolvajok...“²¹

Az erdélyi fejedelemség Budavár elfoglalása következtében keletkezik, annak visszafoglalásával önállósága megszűnik. Ezalatt két fontos dolgot figyelhetünk meg: az egyik, hogy míg Magyarország részint a török hódoltság, részint a Habsburg uralom alatt elszegényedik és kisebb nagyobb török csatározásoktól eltekintve tehetetlenül, majdnem bénán vergődik, — azalatt Erdély világpolitikai szerepre jut és megőrzi a magyar államiság, a magyar alkotmány, a nemzeti tradíciók épségét; a másik az, hogy a fejedelemség alatt önállósághoz szokott Erdély Apafi halála után és a kancellária felállításával sem veti le önálló jellegét. Erdély hozzászokott, hogy a maga sorsát intézze. Mialatt Magyarország jobb sorsban van vagy balsorsát szenved, Erdély cselekvően vesz részt saját sorsának kovácsolásában. Az erdélyi ember nem várja a történelem fordulatait, de magát a történelem részesének érezve, történelmet

¹⁶ *Miklósvárszéki Nagyajtai Csersei Mihály históriája 1661—1711-ig.* Kiadta Kazinczy Gábor. Újabb Nemzeti Könyvtár. Első folyam. 17. l.

¹⁷ Id. m. 358. l.

¹⁸ Id. m. 398. l.

¹⁹ Id. m. 347. l.

²⁰ Id. m. 399. l.

²¹ *Idősebb Czegei Wass György Naplója.* 1 Jan. 1704—3 okt. 1705. Történelmi Lapok. I. évf. 1—25. sz.

csinál. Az erdélyi embert még mai napig is jellemzi az élénk *történeti érdeklődés*. Több az érzeke a mult eseményei iránt és tekintete vizsgálódva irányul a jövő felé. Ez a vonás magyarázza meg nagy részben az erdélyi feljegyzések nagy számát és az emlékirodalomnak a magyarországinál korábbi kifejlődését. Érdekes ezzel szemben, hogy legkiválóbb történetíróink nem erdélyiek. A XVI. században sok már az erdélyi följegyzés, de a legjelentősebb történeti művet a magyarországi Istvánffy írja. A XVII. század erdélyi történetírói (Apor, Bethlen, Cserei, Szalárdi) közelebb állnak az emlékiráshoz, mint az oknyomozó és forráskutató történetíráshoz. A XVIII. században Pray és Katona a magyar történetírás legnagyobb képviselői.

Az erdélyi kultúra elemei tehát nem azonosak a magyarországiéval. Más külföldi hatások és a magyarországitól különböző hazai adottságok egyesültek benne. Azonban az erdélyi kultúra, a közös nyelv, közös nemzeti célok és az együvértartozás törekvése által szerves tagjává válik a nagy magyar kultúregységnek. Ennek az erdélyi kultúrának terméke az erdélyi emlékirodalom is. Bár beleilleszkedik a magyar emlékirodalom egységébe, önmagában is kerek egészet alkot.

2. Az emlékirók.

Az emlékirodalom jelentőségének teljes megismeréséhez szükséges tudnunk, hogy kik írták azokat. Különösen fontos az emlékirók társadalmi osztálya, és az, hogy hivatásos írók voltak-e vagy sem.

Társadalmi osztályok szerint három századon keresztül nem tapasztalunk semmi változást. A XVI. században már általánosak a családi feljegyzések a nemesi házaknál. Haller István megkezdett családi feljegyzéseit fia, Gábor, folytatja. Az egyszerű naplóformát a fejedelmek is művelik. Természetes, hogy különösebb jelentőségű események alkalmával, még azok is, akik nem rendszeres naplóírók, készítenek feljegyzéseket. Ez az alapja az útinaplónak. A külföldi útra készülő tanuló megírja elindulásától kezdve visszatértéig élményeit. Az ilyen alkalmi feljegyzések írói rendszerint a teológusok (Szenczi Molnár Albert, Páriz Pápai Ferenc), de a külföldi egyetemeket látogató fűűri családok gyermekei is szorgalmas naplóírók (Gróf Teleki Sámuel), nemkülönb a fejedelmi követek. A konstantinápolyi követektől maradt fenn több napló, ezeknek célja azonban nemcsak a látottak megörökítése, de a fejedelemnek való pontos beszámolás is (Borsos Tamás utinaplója, Apáczai Tamás, stb.). A szorgalmas politikai s az ezzel együttjáró társadalmi élet az oka, hogy az erdélyi ember már a XVI. századtól kezdve nem közönyös a közügyek iránt. Ez az élénk részvétel a közéletben sok közérdekű feljegyzésnek eredetét magyarázza meg. Másrészt a sok fejedelemváltozás, pártharcok, törökhöz majd némethez pártolás a lelkekben bizalmatlanságot, ravaszkodást és végeredményben magabazárkózást eredményez. E magabazárkózást és az erdélyi író magáraltaltságát szemlélteti Bod Péter esete. 1760-ban az idegen neveket a „magyar nyelv folyása“ szerint szeretné előadni, és kifejezi azt a vá-

gyát, „ha előbb egynéhány értelmes emberekkel együtt érthettem volna ezen dolog iránt.“²²

Ebből érthető, hogy az erdélyi tudományos törekvésekben általában hiányzik az együttműködés. Azok többnyire egy-egy nagy egyéniség művei vagy vágyai. A zárkózottság és magárapuhtaltság természetesen kedveznek az emlékirásnak. Másik következménye ennek a magabazárkózottságnak az a gondolkodásmód, amelyre Tavaszy Sándor mutatott rá: „Minden tudományos kérdést az ismeretek lehetséges legnagyobb összefüggésében kell vizsgálni és megoldani.“ Tavaszy hivatkozik Erdély tudós férfiaira, akik egészen Brassai Sámuelig vezéreszműül tűzik maguk elé a „pansophia“-ra való törekvést. „Hogy mennyire hagyománnyá lett ez a gondolkodásmód Erdélyben, — folytatja — hadd hivatkozzunk az erdélyi magyar parochiákra, amelyeknek tanuló szobáit még a mult századokban is „múzeum“-nak nevezték, jelétül annak, hogy az valóban az összes tudományos ismeretek kincses kamarája, ahol még egyes muzeális tárgyak is készen állanak a tudományos demonstrálásra.“²³ Ez a mindent felölelni akarás jellemzi az emlékirókat, is kik aprólékos házi teendőiktől kezdve feljegyzik a politikai eseményeket, a külföldi híreket, olvasmányaik, gondolataikat, vallásos élményüket, recepteket, álmaikat úgyannyira, hogy egy-egy jegyzőkönyv is gyakran valóságos „múzeum“.

Azzal a kérdéssel, hogy hivatásos írók vagy csak dilettánsok írják-e az emlékiratokat, szoros összefüggésben van az írói tudat kifejlődése. Ha figyelemmel kísérjük időrendben az írói tudatosság, mondhatnók az írói becsvágy kialakulását, azt tapasztaljuk, hogy ez párhuzamos irányt mutat az emlékirások műformáinak fejlődésével, Máté Károly szerint a magyar mémoire-irodalom késői kezdetének oka „az individuális írói tudat hiánya“.²⁴ Kérdés, miről ismerhetjük fel az individuális írói tudat meglétét egy műben? Erre mutat: az író személyének megnevezése; az, hogy milyen tág körben szándékozik az író a művét ismertté tenni; és mennyire tartja sajátjának, amit ír.

A magánérdekű feljegyzések természete lehetetlenné teszi az író személyének kizárását a műből, mint ahogy ez a középkori általános érdekű kódexirodalom íróinál lehető volt. A XVI. században az „ártatlan“ Gálfi János váradai rabságában önéletrajzot kezd írni, hogy ezzel életét megmentse. Itt és hasonló természetű iratoknál nem szorul magyarázatra, hogy az író miért írja ki a nevét. Családi feljegyzéseknél meg épen fontos a leírt események igazolása szempontjából az író személye. Az emlékiró a naptár üres lapjára gyakran beír egy verset, egy-egy kis történetet, vallásos elmélkedést, ami nyilvánvalóan nem tőle származik. Természetesen kezdetben nem plágiumról van szó, mert az író nem akarja senkivel sem elhitetni, hogy az, amit ír, az az ő találmánya, és nem érzi magát megrövidítve, ha azt valaki az ő könyvecs-

²² Bod Péter: *Az Isten vitézkedő Anyaszentegyháza állapotjainak históriája*. 1760. 9. l.

²³ Dr. Tavaszy Sándor: *Magyar tudományos törekvések Erdélyben*. Erdélyi Múzeum. 1930. 220. l.

²⁴ *A magyar önéletírás kezdetei (1585—1750)*. Minerva, 1926. 120. l.

kéjéből a magáéba átírja. A fontos csak az, hogy a följegyzésre érdemes történet vagy gondolat megmaradjon. Apáczai Csere János a *Magyar Enciklopédia* előszavában ezt írja: „Oly dolgokat, melyeket tudni szükséges és hasznos, a legjobb könyvekből kiírtam, illő rendbe szedtem...“ Mennyire megváltozik azonban az írói tulajdonjog fogalma egy század alatt, amikor Mikes *Törökországi leveleiben* saját tapasztalataiként tünteti fel a Saussure emlékiratából lefordított részeket.

Az emlékirásoknál legbiztosabb mértéke az írói individuális tudatnak az, hogy mondanivalóit milyen széles olvasókörnek szánja írójuk. A művek elején az író rendszeren beszámol céljáról. Ebből a részből megkaphatjuk a feleletet erre a kérdésre is. Természetesen itt csak az egésznek és összefüggőnek szánt emlékirások célját kutatjuk, mert az egyes periódikus feljegyzéseknél ennek hiába keresnők nyomát.

Az írások bevallott célja vagy önvédelmi vagy tanító. Az öngazdáltsági szándékot az író gyakran elhallgatja, de erre könnyen lehet következtetni. A tanító cél a reformáció irodalmában középkori irodalmi hagyaték. A tanító célnak lassanként felváltja az írói becsvágy. De még sokáig, mikor az indítók az író önkifejtése, ezt nem vallja be, hanem mindenáron be akarja bizonyítani oktató, azaz másoknak használni akaró szándékát. Az erdélyi emlékirók még a XVIII. században is megőrzik e színezetet. Az öngazdoló és tanító célnak gyakran egyesül. Sokszor már a címben kifejezi az emlékiró oktató célzatát.²⁵

Bethlen Kata nem is takargatja, hogy a nyilvánosság számára írja művét. Ez ritka, különösen főúri körökben. Cserei, Szalárdi vagy más hasonló állásban lévő fejedelmi titkárok, kik részben az íródeák szerepét is betöltik, nem titkolják oly mértékben írói becsvágyukat, mint a magasabb körök mémoire-írói. Bethlen Kata nem ír mentséget, nem védekezik. Amit ír, őszintén, de az író tudatosságával közönségnek írja. Ugyannyira, hogy az olyan tárgyú emlékiratok közt, melyek az író magánéletére és nem közérdekű politikai eseményekre vonatkoznak, ez az első, melyet írója nyíltan közönségnek szánt.

Az emlékirások szerzői tehát a főnemesi, nemesi és „tudós“ csalá-

²⁵ Lásd erre vonatkozólag a következő helyeket: Sepsi Lackó Máté naplójának címe, Erdélyi Történelmi Adatok. Szerkeszti és kiadja gróf Mikó Imre. Kolozsvárt MDCCCLV. 3. k. II. l.

Borsos Tamás krónikája: *Vita vel potius peregrinatio totius vitae etc.* Kiadta gr. Kemény József és Nagyajtai Kovács István. Erdélyország történeti tára. II. k. 20. l.

Borsos Sebestyén és Nagy Szabó Ferenc közös krónikája.

Mikó id. kiadás. I. k. 4. l.; 21. l.; 37. l.; 41. l.; 50. l., 95. l.

Szalárdi János: *Siralmas krónikája kilenc könyvei.* Kiadta Kemény Zsigmond. Pest, MDCCCLIII. Újabb Nemzeti Könyvtár. Második folyam, II. l.

Miklósvaraljai Nagyajtai Cserei Mihály históriája 1661–1711-ig. Kiadta Kazinczy Gábor az Újabb N. K. Első folyamában a bevezető vers; 5. l.; 82. l.

Kemény János erdélyi fejedelem Önéletírása. Kiadta Szalay László. Pest, 1856. Az önéletrajz részletes címe.

Bethlen Miklós Önéletírása. Kiadta Szalay László. Pest. 1858. 8. l.

Széki Gróf Teleki József özvegye Bethleni Bethlen Kata grófnő írásai és levelezése. Kiadja Grill. Bp. MCMXXII. I. k. 523. l.

dokból kerültek ki. Azoknál, kik a mozgalmas történelmi események részesei, valamint azoknál, kik annak csak tanúi (városi polgárok, író-deákok), egyaránt családi hagyomány a följegyzések írása. Följegyezni-
valójuk akad a külföldön tanuló deákoknak (többnyire teologusok), a fejedelmi udvarban szolgáló s nagyobb szerepet vivő titkároknak és követeknek. A följegyzések nagy részét íróik csak szokásból készítik, emlékezetül „maradváik” számára; vannak azonban kerek egészet alkotó, előre megtervezett emlékirások, melyekben felleljük az individuális írói tudatot. Különösen a legfelsőbb körök írói igyekeznek elrejtteni a „hiúság”-ot, mely műveiket a nyilvánosságnak szánja. Idővel azonban ez az álszemérem mindjobban eltűnik és Bethlen Kata önéletírásában már nincs nyoma a szokott „mentség”-nek, amellyel az emlékirók igazolni szokták, hogy csak családjuknak és annak is csak okulásáért írnak.

3. Az emlékirások.

a) Az emlékirások megjelenési formái.

Ahhoz, hogy a XVI., XVII. és XVIII. század erdélyi emlékirásainak szellemét és az ebből következő stílusbeli sajátságokat megérthessük, szükséges látnunk azokat a konvencionális emlékirásformákat, melyekben azok megjelennek.

Az emlékirás formájára elhatározó jelentőségű keletkezésének módja. Keletkezési módjait figyelembe véve, már eleve két nagy csoportot különböztethetünk meg: 1) a részletekben-, 2) az egyszerre írt emlékirást. A kettő közt, mint látni fogjuk, lényeges műfaji eltolódás van, azonban a kisebb-nagyobb időközökben írt jegyzetek gyakran lehettek a teljes egészet, egyetlen művet alkotó emlékirás gyökerei. Természetesen ez korántsem jelenti azt, hogy a nagyobb szabású emlékirások gyökere mindég az egyszerű feljegyzésekben keresendő, mert pl. a XVI. században ugyanakkor találunk összefüggő emlékiratot, amikor kicsinyes családi feljegyzéseket. Ha az egykorú elnevezéseket figyelembe vesszük, úgy már az emlékirások keletkezésének idejében megtaláljuk ennek a felosztásnak nyomát: diariumnak nevezik őket is a napról-napra vagy hetenként, hónaponként írt naptárt vagy könyvecskét; memorialé-nak az összefüggő emlékirást, amelyen csak egy, legfeljebb két keletkezés van, a kezdeté és az írás bevégezésének idejéé. Másik egykorú elnevezés a registrum: ez olyan könyvre vonatkozik, amelybe tulajdonosa minden pontos dátumot és eseményt beleír.

Az összefüggő emlékirásokban jobban kidomborodik az író önvédelmi, oktató, vagy irodalmi célja, mert az egységes emlékirás célja a széteső feljegyzésekkel szemben mindig határozott és tudatos. Az emlékirat tartalma gyakran csak az író életének egy részére vagy csak egyetlen eseményre, eseménysorozatra, esetleg egy meghatározott korra vonatkozik.

Tárgyalhatja az író egész életét külső és belső mozzanataiban. Ebben az esetben keletkezik az önéletírás. Ha több az önéletírásban az

író lelki életére, mint külső életére vonatkozó rész, az önéletrajz vallo-mássá válik.

Az összefüggő emlékirás formái közé tartozik, — különösen ezekben a századokban, — a végrendelet.

Az önvédelmi, tanító és irodalmi cél valamilyen mértékben az emlékirat minden fajtájú megjelenésében benne van; amelyekben azonban az önvédelmi cél szinte kizárólagos, azok — ragaszkodva az egykorú elnevezésekhez — mentségek.

Az önéletírók, bár műveik tartalmilag összefüggő egészet alkotnak, gyakran évek szerint osztják be írásukat. Az ilyen, évek szerint tagolt önéletírások általában az évkönyv nevet viselik.

b) *Periódikus emlékirások.*

A legegyszerűbb feljegyzéseknek nyelve latin és magyar, gyakran a kettő keverve. (Figyelmen kívül hagyjuk e dolgozatban az erdélyi szász városok német nyelvű emlékeit.) Stílusuk kevés egyéni szint mutat, ennek oka a tartalmi színtelenség. Legtöbbször száraz adatszerűséggel sorolja fel az író az említésre érdemes dolgokat. A teljesség kedvéért belekerülnek számlák, statisztikai adatok, az azon évben meghaltak vagy újszülöttek névsora, a hivatalos személyek névjegyzéke, stb. Ezek a jegyzőkönyvek gyakran többet nyújtanak a történet, mint az irodalomtörténet számára. A periódikus feljegyzések lehetnek mindennaposak. Van olyan emlékiró, aki a hónap végén összefoglalja az eseményeket, beszámol az időjárásról, mások meg évvégén írnak bővebben.

A legjellegzetesebb periódikus emlékirásokat, melyeket a jelen keretek közt nincs alkalmunk külön-külön vizsgálat alá venni, a következők írták:

Szenczi Molnár Albert, Gyulafi Lestár, Haller Gábor és István, I. Rákóczi György, Nagy Szabó Ferenc, Cserei Mihály (a historia író), Szaniszló Zsigmond, Apáczai Tamás, Köleséri Sámuel, Bánfi György, Kálnoki István, Páriz Pápai Ferenc, Pálóczy Horváth család, Czerei Wass György és fia, László, s ennek felesége, Kemény Kata, Anner Márton, Brózer Péter, Borsos Tamás, Segesvári Bálint, Szamosközy István, I. és II. Apafi Mihály naplója, Haller Gábor, Bvdskuti Boldizsár, Halmágyi István, Cserei György, Rozsnyai Dávid, báró Bánffy Györgyné.

A periódikus emlékirásokhoz soroljuk a hivatalos naplókat, melyek kétségteljesen befolyásolták az egyéni naplókat is. Ilyenek: Halmágyinak a Hóra lázadásáról írott naplója, gróf Teleki Mihály és Pápai János nándorfejtéri követségnek dáriuma, és az Erdély déli határainak kijárásáról írt napló.

c) *Tervezerű emlékiratok.*

A periódikus emlékirásoknak és az összefüggő emlékiratoknak sok rokon jellemvonása van. Ezt a rokonságot az magyarázza meg, hogy mindkettő a tapasztalt dolgokat, a saját élményt igyekszik megörö-

kíteni, — az emlékirók szavaival élve — a „lőtt dolgokat“. A napló-írók és az összefüggő emlékiratok szerzői egyaránt bizonyos teljességre törekednek és jegyzeteikbe sokszor, mint látjuk, nemcsak az átélt dolgokat, de az itt-ott hallott híreket is beírják. Ez különösen a periódikus feljegyzések íróit jellemzi. Az így hozzáírt részek idegen testet alkotnak az emlékirásokban, nem egyeznek annak élményi alapfeltételeivel, s mint ilyenek, az emlékirás teljesebb formájából, a tervszerű emlékiratból, eltűnnek. Ha azonban az emlékiró már nemcsak a hallott dolgokat írja meg emlékiratában, de forrásul idegen írókat használ, akkor kilép az emlékirat keretéből — és történetíróvá lesz. Pl. Szalárdi János saját korának történetét írja meg, mégis néha eltávolodik az emlékirástól: az északmagyarországi dolgokat nem tapasztalatból írja, máshol meg Istvánffyra hivatkozik. Viszont más vonásai a *Siralmas krónikát* nagyon is az emlékiratokhoz kapcsolják. Ilyen természetű Cserei históriája is. Vannak olyan emlékiratok, amelyek már túlnőnek a műfaj határán, mégis ide kell őket csatolni, mert több szál köti őket az emlékiráshoz, mint egyéb műfajokhoz.

Az emlékiratok tárgyát több válogatottság jellemzi, mint az összefüggéstelen naplókét. Míg az utóbbiakban fontos és jelentéktelen esemény minden megkülönböztetés nélkül összeolvad, addig az egységes művet alkotó író már nem is emlékszik annyira az apró részletekre. Itt is találunk néha kicsinyes részleteket, de általában a „méltó“ dolgok megörökítésére törekednek az emlékirók. Rettegi György pl. Károlyi Ferenc gróf temetéséről megemlékezvén, így ír: „Mínt hogy sok confusio volt a ceremoniában, majd *nem tartottam volna illendőnek leírni s nem is írtam; látszik, hogy nem volt erdélyi a gazda, mert nem lett volna legkisebb confusio is...*“ etc.²⁶

Amint látjuk, nem akar olyat írni, ami nem illendő; ez az olvasó érdeklődésének állandó figyelembevételét is jelenti.

d) A történeti elem szerepe az emlékiratban.

Az emlékiratok írásának egyik fő indító oka a *történetek megörökítése*. A tanító és önigazolási szándéknál is erősebb vágy az emberben, hogy legalább emléke maradjon meg személyének és az általa átélt eseményeknek. Ez a vágy, mely a mult dolgokat mintegy az emlékezetben vissza akarja tartani, sok emlékiratnak megteremtője. A történet vagy csak az író személyére, vagy a közre vonatkozik. A kettő, különösen a politikában résztvevő személyeknél, gyakran együttjár. Ezek a politikai vagy történeti emlékiratok (vagy: önéletrajzok, ha az írók egész élettörténetét is magukban foglalják).

Ilyen történeti emlékiratot ír a XVI. században *Mindszenthí Gábor*, János király hű szolgája. Ez a befejezett emlékirat, mely csak egy meghatározott esemény történetét foglalja magában (Szapolyai János utolsó napjait és halálát), egyike a történeti emlékiratok legszebbiké-

²⁶ *Rettegi György emlékiratai 1718—1767-ig*. Kiadta Torma Károly. Hazánk. 1884. 293. l.

nek. Mindszenthí írásmódját épen ez az emlékezetnek való írás, a történetiség, határozza meg. Bár stílusa a biblia és kora vallásos irodalma hatásától nem mentes, nála, mivel célja sem vallásos irányú, nincs még nyoma a bibliáskodásnak, a siránkozásnak és a magáról elfeledkezett író hosszadalmasságának. Eseményeket akar az olvasóval szemléltetni s ezt a szemléltetést sikerül is elérnie: drámai mozgalmassággal mutatja be a közlendő eseményeket. Ez a drámai mozgalmasság fontos Mindszenthinél; a következő két század gazdagabb mémoire-irodalmában is alig találunk hasonló, élénk előadást. János király halálát nem száraz tényként állítja élénk, hanem mint a részletesen megrajzolt előzmények szomorú következményét. Kora babonáit ügyesen, mondhatnók talán, írói tudatossággal használja fel arra, hogy a főesemények fátumszerűségét misztikus kísérő jelenségekkel emelje ki: „Ófelsége már ki akarna indulni — írja — maga is a templomból, a gyertyák csak egyszerre maguktól kialuvának anélkül, hogy valami szél fútt volna vagy pedig valaki hozzá járult volna;“ ... „hallám is vala hátam megett mondani: bizony vége nekünk. De a sok nép szeméit a királyra függesztvén, nem látja vala az oltáron történt esodát, mert szeretik vala nagyok, kicsinyek mind a királyt urunk ő felségét és sajnálják vala nyavalyás voltát...“²⁷

Valamely eseménynek sohasem az eredményét írja meg, hanem mintegy a szereplő személyekkel játszátja el a történeteket. Leírja pl., hogy Izabella miként hagyja el a templomot, „és a sok nép látná királyné asszonyunkat jöni, nagy örömháng lön és kiáltás, mondván: „Adja isten, hogy legyen magyar hazánknak magyar királyfia; ne szoruljon más nemzetre és ne haljon ki magyar vér!“²⁸ Gyakran élénkítí idézetekkel előadását. Egy alkalommal urának szavait idézi és így jeleníti meg olvasója előtt az utolsó napjait élő uralkodót: „Ezt mondván mintegy elfáradtan leül vala ő felsége az öreg székre és hosszasan nem szól vala; akkor láttuk leg szembetűnőleg ő felsége gyengülését, és midőn karját a székről lebocsátaná, szinte elveszté öreg arany gyűrűjét, kit György barát felfogván és visszaadván, mondá neki ő felsége: „Drága ez a gvűrű minékiünk, de még drágább kincsel bizzuk meg majd te kegyelmedet: és ezzel elbocsáta minket ő felsége...“ Mintha a szék „öreg“ jelzője is kiemelné a király fáradtságát. Kiváló stilisztára vall, hogy az elmondottaktól meghatódott író semmi magyarázatot nem fűz a jelenetkez. Általában nem bőbeszédű és nem cikornyás. Hasonló módon mutatja be azt a jelenetet, amelyben János Zsigmond nagylelkűen megbocsát az áruló Balassának, de utána csak ennyit jegyez meg: „Igy bocsátá el a jámbor király megtért szolgáját.“²⁹

Egész könyvecskéjét áthatja „a jámbor és istenfélő urához“ való ragaszkodás s mégsem sopánkodik még a halála után sem. Egy-egy szóban érezteti fájalmát, a többit rábízza az olvasóra. Hatásos a befejezése, amelyben az olvasót előbb megindítja, majd hirtelen fordulattal

²⁷ *Mindszenthí Gábor Naplója*. Kiadták Gróf Kemény József és Nagyajtai Kovács István. Erdélyország Történeti Tára. I. köt. Kolozsvár. 1837. 8. l.

²⁸ Id. kiad. 8. l.

²⁹ Id. kiad. 11. l.

rátér a való élet prózaiságára: „Ez lön vége jámbor magyar királyunknak, kit minden népek siratnak. Mü pedig még az nap az urak rendeléséből — jámbor szegény urunk többszöri ígéretei szerint — az levelekkel Budára indultunk ez szomorú gyász hír megvitelére.”³⁰ Jellemzései is fejlettebb írói készségre vallanak, mint amilyennel az emlékirók még később is írnak. Martinuzzit, kit nem szeret, nem úgy jellemzi, hogy maga ír róla minden rosszat, hanem megírja, hogy mi róla a mások véleménye: „Nem is szeretik vala az király cselédi az barátot, miért, hogy már azelőtt nem sokkal, sok dologba mártotta vala az barát kalánját.”³¹

Hogy jobban tudjuk értékelni Mindszenthí stílusát, összehasonlítjuk az ugyancsak e korban író *Gálfi János*éval. Gálfi mentségében így jellemzi János Zsigmondot: „János király természet szerint való fejedelmünk, mikor ez világból kimult volna (I. 2, 3, 4, 5.), ki az magyar nemzetnek nagy kár lön: mert jó és dicséretes fejedelmök vala, igazságban és törvény szerint való dolgokban gyönyörködik vala; hadakozik vala, abban mindenkor szerencsés volt; sok jámborokat más országból béhoz vala; valakinek vitézségét, jó hírét hallja vala, azokat akarja vala, hogy mind országában legyenek...”³²

Még hosszan tart az élettelen egyhangú felsorolás, melynek, akár milyen becsületes szándékkal írták, semmi meggyőző ereje nincs. Mind a Mindszenthí élénk, mind Gálfi egyhangú stílusa annak a történeti műfajnak az eredménye, melynek — tudjuk — főcélja az olvasó közönséggel a leírt dolgok *igaz* voltának elhitetése.

Nagy Szabó Ferenc memorialját az 1580. évben kezdi írni. Amikor eljut saját koráig, évkönyv alakban folytatja az eseményeket. Bő mederben induló életrajz. Nagy Szabó nem sajnálja a neveket, csak-hogy ki ne maradjon valami a történetekből: „... én amit lehet, ide írok — mondja — s igazán is írom: némelyet a Kalendariumban is megnézek, hogy jobban legyen a dolog.”³³ Elég élénken írja le élményeit. Különösen ügyesen tudja az emlékirásokat sokszor unalmassá tevő részletezéseket és személyének bevonását a jelenetek élénkítésére kihasználni.

Az események előadásában gondot fordít nemcsak az időbeli, hanem a tartalmi összefüggésekre is. Rendszeres előadásra törekszik s e rendszerességet szolgálja az is, hogy egy-egy történet elmondása után hozzászól: „Igy lett dolga Raduly vajdának.” Vagy: „E lön Báthori Sigmund sorsának kimenetele.” A rövid összefoglalással az elbeszélés befejezettségét hangsúlyozza.

Nem tartozik ennek a dolgozatnak körébe annak megállapítása, hogy Szabó Ferenc személyes érdekből, tendenciózusan jellemzi-e Bástát más egykoruaktól eltérőleg jóakarattal, vagy pedig egy alsóbb társadalmi osztálynak véleményét látjuk itt megnyilatkozni, azon népréte-

³⁰ Id. kiad. 19. l.

³¹ Id. kiad. 13. l.

³² Id. kiad. 78. l.

³³ Mikó id. kiad. I. k. 41. l.

gét, amelyikben minden változás félelmet kelt, mert az számára prédát és szenvedést jelent.

Míg a többi emlékiró vagy Habsburg-, vagy törökpárti, ő azt a véleményét képviseli, amelynek mindegy, hogy Básta uralkodik-e Erdélyben, vagy Bocskai fejedelem, csak megadja kérésüket. Azt a látszatot kelti, mintha a nép kedvelte volna Bástát, mikor ilyen szavakat ad szájába: „Mikor császár velem együtt elbocsáta, hogy eljőjjünk és ebet is ne hagyjunk elevenségben. Én azt eszembe vévén, vajda gonosz akaratját az országhoz, sőt látván, hogy az országot kedvem ellen, tanácsom nélkül pusztíttatja és égetteti, megszánam szívemben az ártatlan népet, — nem bocsátám a dologban tovább és a hajdukát visszahívtam, akik a ti tulajdon nemzetetek voltanak, nem németek.“ Tovább így folytatja: „Menten ment a sok panaszló Kolozsvárra és egyebüvé is, de csak azt kérdezte a nagy jámbor: „Magyar-é, aki ezt művelte?“ s azt mondták neki: „Magyar nagyságos uram.“ Arra azt mondotta: „Oh uram Istenem! Vagyon-é a világon ennél gonoszabb nemzetség? Ego puto illos esse incarnatos diabolos.“ Mondotta szegény panaszló: „Mikor német jö, az mégis csak hágy valamit, de a magyar semmit sem hágy, mind elviszi.“ Ezen sirt a szegény, panaszló ember és véle Básta is sirt, mert ő eleibe egy koldus is bemehetett, egyébbel nem bocsátotta el, hanem csak azt mondta: „...hogyha bolond vagy német volna, bizony birnék avval s megbüntetném, de magyarral nem tudok birni“ stb.³⁴

Nemcsak jellemzésében ügyes, hanem a köztörténetbe is kedves intimítással lopja be egyéni emlékeit. 1604-ben nősül: „A ház pedig, akibe vittem (t. i. feleségét) fenn vagyon, ahol a diákok laktak vala kamarákban“ — és itt alkalmat talál arra, hogy e házzal kapcsolatban gyermekkori emlékeit elmondja.³⁵

A főúri emlékiratokban, amelyekben több az ünnepélyesség, nem találunk annyi apró anekdotát vagy legalább is nem ilyeneket, mint amilyenekkel Nagy Szabó Ferenc élénkíti emlékiratait. A főúri köröktől messze lévő ember örömeivel jegyzi fel az onnan kiszivárgó pletykákat: „Hallottam, — írja — hogy ott Enyeden egy halat árultak volt a piacon és Bethlen Gáborné is kéri volt pénzen és egy enyedi embernek felesége is kéri volt; és a hal nem jutott volt Bethlen Gábornénak, hanem az enyedi ember feleségének. Melyen akkor Bethlen Gáborné Károli Susánna asszony úgy megharagudott volt, hogy azután, mikor az ura Bethlen Gábor békült az országba, megparancsolta néki és hogy fejedelemségre választották, igen nagy romlást cselekedett volt azon az enyedi emberen a hal mián a fejedelem.“³⁶ Sikerült jelenetben mutatja be Bethlen Gábort. Még ha a szavak, amelyeket idéz tőle, valóban Bethlen Gábortól származnak is, akkor is Szabó Ferenc érdeme a jelenet élethű megörökítése. Bethlen, mikor kevesen látják, felteszi a koronát és palástot, és így szól: „Immár legyen hála Istennek! Ezt kerestem,

³⁴ Id. kiad. 85—87. l.

³⁵ Id. kiad. 92. l.

³⁶ Id. kiad. III. l.

megleltem és nem mondhatom, hogy a magyar királyi korona fejemen nem volt.“ S esmét mondott: „Bizony mondom urak, hogy ez majd csak mintegy fársángos dolognak látszik nékem.“ És ezt mondván, levetkezett belőle.³⁷

Enyedi Lakatos Márton művének különösen jellemző a címe, amely az összes emlékiratok közt legjobban fejezi ki, hogy valóban az „Emlékezetnek Könyve“-i.³⁸ Ismertetője, Konecz József, ezt írja róla: „Úgy látszik Borsos Sebestyén és Nagy Szabó Ferenc s mások régi krónikáit, naplóit és kalendáriumokba feljegyzett adatokat olvasgatta, mint azt Nagy Szabó Ferenc is tette, azok példáit követni akarta. Erre látszik mutatni, hogy feljegyzéseit ott kezdi, ahol Nagy Szabó Ferenc végzi 1658-on stb.“ Művét évkönyvalakban írja, de sok évre alig esik bejegyzés. Sok névsort közöl, általában adatszerűség jellemzi.

A naplóíró *Borsos Tamás* összefüggő emlékiratot is ír 1614-ben konstantinápolyi követsége alatt. A politikai eseményeket saját élete folyásával vegyest mondja el, de nem száraz adatszerűséggel, hanem véleményt is fűz hozzá. Erős szubjektivitással áll a szereplők pártjára vagy azok ellen. Így: „1595-ben szent György napi gyűlésben Fejérvárott végeznek egy articulust az szegény sabbatariusok ellen.“³⁹ Még mielőtt pártjukat fogná, a „szegény“ jelző elárulja érzelmeit. Különösen élénken írja le a havasalföldi vajda, Mihály, hadjáratát, rövid erdélyi dicsőségét, hanyatlását és menekülését. Úgyes stílusfordulattal fejezi be: „Básta György Erdélyben marad és az hadát mind kiküldé, az kin eléggé örüle Erdély és ada hálákat az Istennek, de csak borral.“⁴⁰ De nemcsak élcelődés formájában mond véleményt kora embereiről, hanem sokszor erőteljes képekkel jellemzi őket. Bástat már nem tünteti föl oly rokonszenvesnek, mint Nagy Szabó. Alattomoságát így fejezi ki: „1602-ben látván Básta, hogy az farkas elment, ő is kijöve az lyukból vadászni, nyulászni — mint egy túrós lovat szinte úgy kezdette volt nyavalyás cserélni berélni Erdélyt.“⁴¹

Kemény János fejedelem önéletírását 1657-ben krimi fogságában „Kaloda nevű Sidó vár“-ban írja. Malártsik Lajos hivatásos írónak látja Keményt, ki „írói szükségletét még a fogságban is igyekszik kielégíteni.“⁴² Önéletrajzával Deák Farkas foglalkozik;⁴³ szemére hányja, hogy célzatos politikai mű; szerinte a rajzolt egyéneknek, jellemeknek nincs egy igaz vonásuk; olyan beszédeket komponál bele, amelyek el nem hangozhattak és a legjobb színben tünteti fel magát. Ez bizonyára mind igaz a történész szempontjából, de minket a jellemek megrajzolása akkor is érdekel, ha azok nem fedik a történeti valóságot. Ami pe-

³⁷ Id. kiad. III. l.

³⁸ *Enyedi Lakatos Márton Emlékezetnek könyve*. Erdélyi Múzeum. 1901. Konecz József közli. 447. és 520. l.

³⁹ Gr. Kemény és Nagyajtai id. kiad. II. k. 17. l.

⁴⁰ Id. kiad. 27. l.

⁴¹ Id. kiad. 130. l.

⁴² *Kemény János „Gileád Balsamuma“*. 1911. 37. l.

⁴³ *Rövid észrevételek Kemény János önéletírásáról*. Értekezések a történettud. köréből. 1886.

dig önmagának jó színben való feltüntetését illeti, ez bizonyos mértékben minden emlékiróban megvan. Ő maga önéletírása címében azt írja, hogy „kedves atyjafiainak és gyermekeinek emlékezetül hagyásra írja”, „melyben jünek be némely én értem, avagy időm előtt történt, de valószínűsági relatiókból tanult holmi dolgok is.”⁴⁴ Önéletírása befejezetlen mű, de ameddig írja, rendszeresség és a történet logikus vezetése jellemzi. A fejezetek vége összefoglalja az elmondottakat és kijelöli a következő részt. Saját személyének a középpontba állítása, még ha tendenciózus is, az írói műnek csak hasznára van, mert ez a politikai műnek összefoglaló keretet ad és ezt élénkíti melenghangú részletekkel. Önmagának kiemelése talán nem is mindég a célzatosság műve, hanem ő is, mint minden idők minden emlékirója, rózsaszínből látja az elmulasztakat és saját életének elmúlt részében is szívesebben sorolja fel szerencsésjét, mint rossz sorsát. „Inas” korára visszaemlékezve nem az apró kellemetlenségekre, de saját személyének fontosságára helyezi a fősúlyt: „Én, noha új inasa voltam, mindazonáltal continue szekere ablakjában voltam s legyeztem...” (t. i. a fejedelmet.)⁴⁶ Máskor valami mosolyt ébresztő Hári Jánoskodás van abban, ahogy szerepét kiemeli, pl. abban a részben, ahol a császárral való intim viszonyát akarja bemutatni: „Bejűvén Vay Péter, császár kezét nyujta, de amaz többször nem forogván olyan dologban, confundáltatott vala; hanem ott én magam szólítám magyarul, hogy menne oda kezét fogni; az meglévén esmét supplicatioját, hogy előkeresné és adná oda; mind magamnak kellett tanítanom s beszélnem neki: kívánt válasza is lőn az jámbor császártól.”⁴⁶

Nemcsak saját szerepének jelentőségét, de jó tulajdonságait is feltünteti. Kiemeli jóságát, hálás természetét, de olyan kedves, természetes hangon, hogy az olvasónak nem terhére, hanem szórakoztatására szolgál. „Úgy vagyok — írja Kemény János — mind atyám, anyám jámbor, tiszta életű, keresztény, kegyes természetű emberek valának, dajkám mindazonáltal leány volt, ha szabad így mondani, de talán inkább leányasszony, leány annyiba, hogy ura nem volt, asszony, mert fia volt s teje volt jó bőven; marosszéki székely asszony, jó énekes, jó hajdútáncos, katonasszony volt, kinek sok jóval voltam azután, mert midőn házas, gyermekes ember voltam is, élt sokáig és gyakran megkeresett; fiát is, kivel egy tejet szoptam, darabont lévén, kétszer haláltól mentettem meg, s azonkívül is sok jóval voltam neki.” Leírásai a részletezésben és kényelmességben mind hasonlítanak az utóbbihoz. „Udvarhoz állását” megírva kiemeli, hogy: „...mindazáltal ezt is el nem felejthetem, hogy első intrádában Váradon ellopták általvetőmet minden fehér ruhámmal...” etc. Egy lepedővásznon történetét hosszadalmasan beszéli el, melyet „Nemes Tamás, ki akkor főkonyhamester vala, kívána tőlem pénzen s ajándékon adám, mert barátságára szükségem

⁴⁴ Kemény János erdélyi fejedelem Önéletírása. Közzétette Szalay László. Pest. 1856.

⁴⁵ Id. kiad. 45. l.

⁴⁶ Id. kiad. 178. l.

vala...“ etc. Ez a kicsinyesség majdnem minden emlékirónál megvan; egyik sem mulasztja el megírni, ha valami ajándékot kap vagy ha valamit elloptak tőle. Nemcsak politikai szerepét emeli ki, amit célzatosan elvezethetünk, hanem gyerekes hősködéseit, csinyeit is, amelyekkel valószínűleg nem tört politikai babérokra. Írás közben eszébe jutnak a pajzán emlékek és leírja, hogy újra élvezze őket. Ilyen az a rész pl., amelyben elmondja, hogy lengyel földön miként öntötte le vízzel az asztalához tolaikodó lengyeleket és zsidókat.

Stílusában Malártsik József kifogásolja, hogy tele van latinizmussal. Olyan művel szemben, mely nemsokára háromszáz éves lesz, nem helyezkedhetünk ilyen természetű kritikai álláspontra. Csak saját korába beállítva és kortársaival összehasonlítva ítéelhetjük meg. Igaz, hogy bőven akad Kemény János nyelvében accusativus cum infinitivo-s szerkezet („kit maga is vétkesnek lenni megismert“⁴⁷) és sok más latinizmus is, de ez egyáltalában nem feltűnő abban a korban, amikor az irodalmi nyelv nagyrésztben latin, s mikor a magyar művek nagy része is latinból való fordítás. Ami feltűnő Kemény Önéletrajzában, az épen egyszerű, világos kifejező módja. A világosság kedvéért néha kissé hosszadalmassá is válik.

Az egész önéletrajzon érzik, hogy írója nem magára erőszakolt kötelességből, de kedvtelésből ír; még akkor is, ha emlékirásával gyakorlati célokat szolgál, maga az írás önkielégülést okoz neki. Jóleső kényelmesség árad el stílusán, mely nem annak az írónak hosszadalmassága, ki nem tudja magát rövidebben kifejezni, de azé, ki a leírt dolgokat írás közben újra átéli és örül nekik vagy búsul miattuk. Ebből az újra átélésből következik stílusának természetes közvetlensége olyankor, mikor családi vagy más intim élményre emlékezik. Meghalt testvéréről megemlékezve szeretetteljes hangon szól s bensőséges sorait így zárja be: „...egyébiránt az is mostan talán velem együtt raboskodnék.“⁴⁸ Ilyen elérzékenyülést nem egyszer találhatunk emlékirásában, de sohasem pesszimista elkeseredést vagy épen jajgatást, mint annyi kortársánál; csak egy helyen van a sötét világnézetnek nyoma, a mű címében, mely így kezdődik: „Ez boldogtalansággal teljes világra származásomnak, abban töltött nyomorúságos életemnek és annak nehéz folyása alatt forgott némely nevezetes dolgoknak...“ etc. Ez azonban nála nem meggyőződés, hanem csak üres formáság. Majdnem minden emlékirat ilyen kesergő bevezetéssel kezdődik, természetes, hogy ezután konvencionális formává válik. Egyébként az ilyen magántermészetű elbeszéléseiben több a derű, mint az elérzékenyülés. Ilyen pl. az a rész, melyben a boritalról ír: „Mert, hogy igazán megírjam, az atyám igen jámbor, tökéletes, de barátságos és víg természetű nyájas ember vala s az magyari rossz szokás szerént, mielőtt barátit s idegen embereket kaphatott, igen elidőgált velek, noha mindenkor a borital után betegeskedett.“ Megírja, hogy ő reá is ragadt e természet: „...bezzeg én is minden borital után megkornyadoztam és ha ma dánom dá-

⁴⁷ Id. kiad. 139. l.

⁴⁸ Id. k. 13. l.

nom, holnap valóban bánom bánom volt.⁴⁹ Jókedve néha mások rovására pajzansággá válik. Így ír pl. egy vén leány rokonáról: „Ez másik Péter mondatott Nagy Kemény Péternek, kinek voltak két leányi, Kátát nagy főrendek vötték, hetedik honn aggván, pápistává és apácává lött nyavalyás (hihető nem igen képes személy lehetett és desperatio fecit monialem).⁵⁰

Szereti a példákat, ezeket pedig nem mindég a bibliából meríti, mint ahogy ebben az időben legtöbb stilsztának egyetlen forrása a biblia, hanem erdélyies észjárással maga találja ki őket. Egy veszedelem idején azt mondja Bethlen Gábornak: „Hallottam, némely nyughatatlan elmék azt vizsgálják, hogy helyesen lött volna, ha Isten az embereket úgy formálta volna, hogy lábainknak ikrái szárainkon lettek volna, mert nem mást, hanem szarát szokta az ember megütni, melyet lába ikrája fölvevén, ily ártalmas nem lött vona: viszont hogy az embereknek szívek iránt tükörök teremtettek volna, láthatták volna egymás szívét: de bölcs az Isten minden cselekedetiben és az teremtésben. Kérdé az fejedelem: azt mire említeném? Mondám: mert ha nagyszád az táboriaknak szíveket mostan látná, egy óráig sem merészelné nagyszádod közöttük maradni.⁵¹

Személyeit néhány szóval úgy jellemzi, hogy olvasója teljes képet kap róluk. Horvát Istvánról pl. csak két tulajdonságot mond, mégis elének varázsolja: „Azonban Érsekújvárat Buquoy generálcásászár armádjával megszállotta, melynek segítségére előljáróban Horvát István *részeges, de igen vitéz* embert, messzi hadainak generálisát bocsátván.⁵² Kétségtelen, hogy jellemzése néha elfogultak különösen a katolikus emberekkel szemben. Sógoráról nyilatkozik ilyen protestáns efogultsággal: „Basa István sógoromnak Basa Tamásnak bátyja volt, de later, másik bátyja hasonló áruló ember vala, Basa Péter, mindenik pápista ember, de elfajultak; mert mind atyjok jámbor böcsületes ember volt, mind öcsök az említett Tamás evangélikus jámbor ember.⁵³ Serédi Istvánról hasonló okból nyilatkozik rosszakarattal: „ki nekem jóakaróm vala ugyan színnel, de realiter senkihez sem sincerus, nem is volt világon oly barátja, kit mindjárt lerágalmazni kész nem lett volna, nem hogy egyebeket, de fejedelmeket, maga háza népét s az mi nagyobb, maga religioját leszólotta.⁵⁴ Bethlen Gábort egész élete folyamán mint eszményképét tünteti fel. Kritikát azonban róla is mond. Egy vesztett csata után így jellemzi a fejedelmet: „Itt az fejedelem ily alkalmatlanul cselekedék (az minthogy nem is vala hadakozáshoz született ember semmi természetiben); hogy nyilvánvalóvá tevé az hadak közt, hogy ő az ellenséggel szemben való harcot nem akarna tenni...⁵⁵

⁴⁹ Id. k. 15–16.

⁵⁰ Id. k. 5. l.

⁵¹ Id. k. 325.

⁵² Id. k. 39. l.

⁵³ Id. k. 25. l.

⁵⁴ Id. k. 289. l. —

⁵⁵ Id. k. 324. l.

Kemény János nemcsak jó katona és író, de államférfi is volt. Mint ilyen részt vesz az államügyekben, szónokokat hall, maga is szónokol s nézsese annak az erdélyi politikai életnek, amelyet egyrészt a kis emberek intrikái, aljas árulásai és érdekhajhászásai töltenek be, másrészt pedig nagy egyéniségek, nagy koncepciójú államférfiak irányítanak. Erdély történetében párhuzamosan halad ez a rosszakaratú és önemésztő kicsinyesség a nagyvonalúsággal. Ez a kettősség magyarázza talán, hogy míg Erdélyben indul a legtöbb nagy magyar pálya, addig épen Erdélyben okozzák ezek a kicsinyességek a legtöbb letörést. Ennek a nagyratörésnek külső megnyilatkozása a pátosz. Mai napig is jellemzi az erdélyi embereket valami aprólékosság és a mellett hirtelen lendülettel feltörő pátosz. Mikó Imre gróf bevezetése, melyet az Erdélyi Történelmi Adatok kiadásához ír, iskolapéldája az erdélyi köz- és magánéletet, irodalmat és minden szellemi megnyilatkozást kísérő pátosznak. „Nem dicsőségre vágyom, — írja — használni akarok. Nem babér után kapkodom — lelkem örömét nemzetem történeteiben keresem. Nem a jelentől fordulok el, — a multhoz vonzatom kegyeletos tisztelettel. Időmet kívánom bétölteni, munkásságomat hasznossá tenni a hazának, melytől mindenemet vevém s melynek minde-nemmel tartozom.“ „... Tízszer essünk el s míg történeteink állnak, újra fölkelhetünk. Omoljanak össze a nemzet multjának tisztos boltozatai s mi romjai alá temettetünk...“⁵⁶ Nem hamis pátosz ez, de élő valóság, amelyet részben a történeti események mozgalmassága termelt ki, s mely ha előtör, a multhoz, a történethez fordul s onnan merít táplálékot. Hatása a stílus emelkedettségében mutatkozik. Ez a pátosz magyarázza meg az emlékirásokban is a sok szónoki elemet. Kemény János is szívesen idéz nevezetes párbeszédet. Ilyenkor a legnyugodtabb hangból hirtelen lendülettel egészen más hangnembe csap át. Ez magyarázatul szolgálhat részben talán arra a vádra is, amelyet Deák Farkas vetett fel és be is bizonyított, hogy szereplői szájába el nem hangzott beszédek ad; Deák Farkas többek között Pázmánnyal folytatott beszélgetését tartja meg nem történtnek. Nem lehetetlen, hogy a pátosz, mely történeti jelentőségű pillanatokra való emlékezéskor elragadja, saját érzelmeit és lelkesedését a szóban forgó személyre viszi át. Idézzünk erre vonatkozóan egy jelenetet, melynek leírásában valószínűleg szintén több a pátosz és ékesszólás, mint ahogy ez a valóságban lehetett: „Seregéből kijűvén az Alaj bék párducz bőrsön, deli katona szerszámban és öltöztetett jó lován kérdi: Hol vagyon s melyik az az úr, ki én helyettem zálog leszen? úgy monda. Én is seregemből kirugaszkodván megfelelek, hogy én vagyok, s egymással kezét csapván, azután a többi is, egymás mellett elmenének, ni amoda, azok ide.“ ... „Másodnapon pedig az táborra kivivének audientiára és az vezér elsőben is azt kérdé: Hány fejetek nektek arra, hogy ti hatalmas császár ellen fegyverrel jöttetek, hatalmas császár földét megfúrtátok?“ ... „Kire én is felelek: Nem hatalmas császár ellen, hanem az ki régi császároktól adatott athname ellen mi reánk

⁵⁶ Mikó id. kiad. I. k. II. III. 1.

fegyverrel jött, szabadságunk, törvényünk ellen magát erővel fejedelemmé csinálni akarta, az ellen szabadosok vagyunk magunkat oltalmazni, mert mi fegyvereinkkel szolgáló hivei vagyunk hatalmas császárnak...“⁵⁷ Egy-egy tárgyilagosan elmondott részt szónokias lendülettel zár be. Pl. Bethlen Gábor jellemzése után így kiált fel: „Óh vajha avagy ne született avagy örökké élt volna!“⁵⁸

A szónokiasság kedvelése magyarázza azt is, hogy az emlékiratokban sok az idézés s ebből következnek az ügyesebb stilisztáknál, kik a kísérő mozzanatokat is megírják, a mozgalmas drámai jelentek.

Rozsnyai Dávid önéletírása címen adja ki Nagy Iván⁵⁹ annak a néhány évnek történetét, amely tulajdonképen eredetileg nem készült önéletrajznak. Külön közli az 1664-iki évkönyvet „Abafi Mihály Érsek-újjvár alatt“ címen. Nem lehetetlen, hogy az „önéletírásból“ hiányzó 1664—5—6—7—8. évekből ez az 1664-i. Ugyanis miért tekintsük hiányszónak azt az évet, amelyről írt, és miért írta volna kétszer is meg ennek az évnek történetét?

Életének csak bizonyos meghatározott részét szándékozik elbeszélni, amelyiknek különös jelentőséget tulajdonít. Erre világosan utal a kezdet: „Le akarván írnom török deákságomnak alkalmatosságával való bujdosásimat s azokon bokros nyomoruságimat — — —“ etc. A török deák tiszte az ő korában nem elsőrangú diplomáciai megbízatás; Rozsnyai is a nagy politikai eseményeknek csak külsőségeit írja le. Hosszasan sorolja fel a törököknek vitt és azoktól kapott ajándékokat. Szubjektivitást is csak annyiban kölesönöz művének, amennyiben a leganyagibb természetű sorsfordulásait megírja: „És így nekem megmarada ötven aranyaeska, mellyel lón negyedfél száz tallérom, de amíg portán mulatánk, Isten ötszázra is kitölté nem öröme azoknak, kik itthon sok kárvallásomon igen örültek, kiért Isten áldassék.“⁶⁰

Színes képbén mutatja be I. Apafi Mihály fogadtatását a török fővezér által. Rozsnyai annyira benne él a diplomáciai formásokban, hogy azoknak nagy fontosságot tulajdonít s élénken írja le az idegen udvarban szerzett élményeket: „Küldte itt urunk ő nagysága is ajándékot a fővezérnek, készpénzt kétezer aranyat, id est aur 2000, hat szürke festett farku lovakkal és azokhoz illendő igen szép hámokkal, igen szépen Erdélyben, Brassóban készült törökforma hintón feljül angliai posztóval borítva, belől pedig matériával béelve, ezüstös szegekkel és arany prémekkel czikornyázva. Item hat paripákat is... Az paripák egyik öltöztetve, az másik csak pokrőczczal vala.“⁶¹ Festőien szemlélteti Apafi Mihály megjelenését: „Mikor urunk ő nagysága az fővezérrel szemben lón, királyszín köntös vala ő nagyságán rövid mentében nuszttal hosszún régi forma gallérossal, és oldalra kötött karddal vala az szembelétel.“⁶²

⁵⁷ Kemény János id. kiad. 281. l.

⁵⁸ Id. k. 145.

⁵⁹ Mon. Hung. Hist. II. VIII. Nagy Iván: *Rozsnyai Dávid történeti maradványai*.

⁶⁰ Id. k. 355. l.

⁶¹ Id. k. 365.

⁶² Id. k. 365.

1664-i emlékiratában több a szubjektivitás, több a keresetlenség s ennek tulajdonítható, hogy egy-egy odavetett megjegyzéssel egész kis jellemképet rajzol. Gazdájával, Haller Gáborral, szállást keres, végre helyet találnak: „Itt megszállánk egy *dér-dur* gazdánál, de felesége részéről emberséges gazdasszonynál.”⁶³

Különálló rész, de ennek az évnek leírásában a legfőbb részt foglalja el, a naplóíró Haller Gábor megöletésének története. A hűség szolja mély fájdalomával írja le Haller főkövetnek tragikus végét. Fájdalma meglágyítja darabos stílusát, s amit különben soha nem tesz meg, éles kritikával igyekszik bemutatni, hogy I. Apafi Mihály tudtával, sőt annak akaratából s nem pusztán a török miatt kellett Hallernek életét vesztenie. Nagy óvatossága ugyan nem engedi meg, hogy egyenesen vádoljon, de bizonyítékai befejeztével így ír: „Ezekből concludáljon, akinek kell, Erdélyben halt-e meg Haller Gábor vagy Törökországban?”⁶⁴ Természetesen ez a titokzatos befejezés még inkább növeli a tragédia leírásának drámai hatását. Ő is, mint a XVI. századbeli Mindszenth, a tragikus véget misztikus előjátékokkal készíti elő. Gonddal színezi ki a jelenetet, amelyben Haller efogatását megelőző napon Rozsnyai bemegy reggel urához és elmondja rossz álmát. Hallerrel folytatott párbeszéde akkor is biztossá tenné előttünk a nap gyászos kimenetelét, ha különben nem tudnók, hogy Haller Gábort valóban orvul veszítették el. Mikor Haller útra készül, azon töprenkedik, „hogyan szolgál elállottak mellőle, rövid, de hosszú misteriummal azt felelé az aga, hogy nem kell igen sok, elég szolgál fogna ottlenni, ahova hívják, mely szón, mint praevideus, nagy ember, annál inkább commoveálódik és nyugtalankodik.”⁶⁵ A végső kimenetelt sem úgy adja tudtunkra, hogy egyszerűen megmondja panaszos szavakban a halálhírt, hanem megjátssza a jelenetet, amint az neki tudomására jutott: „Én térülék s nézék be a sátorba s há látom, hogy egy turba fel vagyon metélve s körülötte egy falka levél öszve roncólva, tépve áll rakásban és noha hozzá nyulnom nem vala szabad; mindazáltal távolrul is megismervén, hogy keresztény levelek és írások, mindjárt megdöbbenék s vöm eszembe, hogy egyáltalában ninesen jó dolga az urnak; mert azok a levelek övéi voltanak s nem volnának in ea forma, ha az urnak nyavalyája nem volna.” Majd a főtölmácshoz megy érdeklődni: „Kérdem, ha tudna-e az úr Haller Gábor felől valamit? monda: nem tudok; Mondék: fejét vették; szeméből könnye kicsordulván monda: ma néki, holnap nékem, egy emberetek vala Erdélyben, azt is elvesztétek.”

Láthatóan meghatja Rozsnyait ennek a jelenetnek emlékezetbe idézése s mégis nem sokkal kevesebb fájdalommal mondja el, hogy: „Több között az szegény úr, még az fejedelemmel együtt háló szállásán főzetett volt egy öreg konder káposztás húst az útra, azt megadván,

⁶³ Id. k. 367. l.

⁶⁴ Id. k. 382. l.

⁶⁵ Id. k. 375.

az sok török melegítetlen hapsolni s hordani kezdék; arra minthogy mi is tél-tul én is vágyok vala, minthogy olyat régen nem ettem vala azt gondolván, hogy nekünk vetik, benne disznóhúst lenni inték... stb.⁶⁶ Azonban, bárhogy furfangoskodik, nem lesz övé az óhajtott káposzta.

Dékány István fontos jelentőséget tulajdonít az emlékiratoknak, mint forrásmunkáknak. Kiemeli, hogy azok gyakran individuális álláspontot jeleznek a világ nagy eseményeivel szemben^{66*}. Az ilyen természetű emlékiratokat képviseli nálunk Apor *Metamorphosisa* és Rettegi emlékiratának egy része. A világgal való szembehelyezkedés — amint arra Horváth János Apor művével kapcsolatban rámutatott⁶⁷ — a *hagyománymentésben* nyilvánul meg.

Altörjai báró Apor Péter Metamorphosis Transylvaniae c. műve⁶⁸ (1738) azok közé az emlékiratok közé tartozik, amelyek csak egy bizonyos tárgykörre s nem az író egész életére vonatkoznak. Apor e művét már öreg korában írja. Ez a mű valóban az emlékezés irodalmába tartozik: öreges elfogultság mindennel szemben, ami új, és kedves visszaemlékezés az elmúltakra. Különös, hogy a mindig Habsburg-támogató Apor-család egyik tagja épen abban az időben kel ki a „náj-módi“ ellen, amikor Erdély utolsó fejedelme, II. Apafi Mihály, Bécsben már meghalt és a Habsburg-uralom Erdélyben megerősödik. Az emlékirat lényegét híven fejezi ki címe: az emlékezetből való merítést, a vásvat, amely a multat erőszakkal is vissza akarja tartani, ha más-kép nem lehet, az emlékezetben megrögzítve, és a határozott oktató célt: „*Metamorphosis Transylvaniae*, azaz Erdélynek régi, együgyű, alázatos idejében való gazdaságából e mostani kevély, cifra, felfordult állapotjában koldusságra való változása. Melyen amint életében sohasem kapott, hanem Erdélynek régi, alázatos együgyűségében holtig megmaradt, úgy a következő maradvainak örökös emlékezeteire irt le hazája felfordult állapotján szánakozó új haza-fia és gyökeres székely Báró Altörjai...“ stb.⁶⁹

Tartalom szerint osztja fel művét cikkelyekre. Az első címe: „Oka ezen írásnak.“ Ez az egész mű tartalmát, hangulatát és irányát, mely mind a hagyománykultuszt célozza, magában foglalja: „Kedves maradvaink! — írja Apor — ezen régi erdélyi módot és szokást sokat gondolkodtam, ha deákul írjam-e le vagy magyarul? Végtére, hogy tisztában és értelmesebben az dolgokat kitehessen e maradvaink is jobban megérthessék, eltökélém magamban, hogy magyarul írjam. Oka pedig ezen írásomnak az, hogy mivel ab anno 1687, az mely esztendőben az német legelsőbbben bejőve, azoltától fogva látom minden esztendőben új mód, avagy amint a német mondja *náj módi* vagyon, úgy hogy mentül inkább szegényedünk, annál nagyobb titulusra és cifrább, paszamántos köntösökre vágyunk és már az atyáink szokott eledelit

⁶⁶ Id. k. 376—7.

^{66*} Dékány István: *A történettudomány módszertana*. 1925. 27—28. l.

⁶⁷ Horváth János: *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig*. 1925. 13. l.

⁶⁸ 1739-ben versben is megírja ugyanezt a művét.

⁶⁹ Kiadta Kazinczy Gábor 1863-ban. Mon. Hung. Hist. II.

meg sem ehetjük, ha csak német szakácsunk nincsen és különbnél különb drága étkeket nem főz...“ Részletesen írja le fejezetenként az öltözködést, az étkezést és más régi és magakorabeli szokásokat. Aranyos színben látja a „régii“ világ erkölceit s a régi „igaz módi“ megmutatására elbeszélésébe apró történetkéket iktat be. Ezek a kitérések, ha nem is hitetik el az olvasóval, hogy I. Apafi Mihály idejében volt az aranykor, de az emlékirat olvasását érdekessé teszik. Petki Farkasról írja: „...ifjú legénységében szekérben lovakat fogatott, egy-néhány csicsai asszonyokat, leányokat egyben gyűjtött, felületi az szekérben őket, maga lesz a kocsis, hogy Szeredában vigye az sokadalomban őket, ezt pedig nem bujaságból cselekedte, mert akkor időben jámborabb volt mind férfi mind asszony, leány mint most; hanem csak tisztességes tréfából s maga mulatságából.“ „Kivált az Székelységen, mikor valamely nemes urfi vagy nemes ifjú legény vígan volt s táncolni akart, leküldött az faluban, az falusi leányokat esszegyűjtette, az házhoz felvitette, viradtig is tisztességesen eltáncoltanak; még hogy legkisebb bujaság esett volna is, soha hire helye sem volt.“⁷⁰

Az ő familiájában esett meg, hogy vendégségben egy bocskoros, zekés embert asztalhoz ültettek: „Azt látván Petki István magában csak törődik, miért kellett asztalhoz, kivált olyan elé ültetni az bocskoros, zekés embert; igen vígan vadnak ugyan asztalnál, de mikor felköltek asztaltól, nem álhatja Petki István, hanem félen hívja Apor Lázárt és kérdé tőle: Bátyám uram, miért kelle az hitetlen számár, zekés, bocskoros embert asztalhoz ültetni, kivált oly elé? Felele Apor Lázár: Azt öcsém uram azért, hogy én bocskorban, zekében is megszoktam becsülni az nemes embert; az ha megszegényedett, bocskorban, zekében van is, igaz, ő s nemes ember, szép, értelmes ember; az kik utána ültenek, azok ki tegnapi, ki tegnapelőtti nemesemberek. Akkor mond Petki István: Tanolék ma bátyám uramtól (Apor Lázártól), sőt teljes életében mások előtt emlegette, Petki István, mit tanolt volt Apor Lázár bátyjától; s nem is emlegette pedig csak, hanem meg is tartotta. Adná Isten, hogy ma is vigyáznának a szegény, érdemes, régi familiákra, de mint vagyon dolga az régi familiáknak, kérlek, keservesen observáld.“⁷¹

Különös élénkség, lendület, drámaiság még ezekben a közbeékelt történetekben sincs, nem is arra igyekszik Apor. Lassú tempójú, öreges elmerengés a régmulton, mely mégha érdekességével el is szórakoztat bennünket, célja nem a szórakoztatás: „Gondolom — így fejezi ezt ki Apor — ezen utolsó két három históriácska nevetésre való; de bizony nem nevetésre; hanem nagy oktatásodra vagyon kedves olvasóm...“⁷²

⁷⁰ Id. kiad. 419—20. l.

⁷¹ Id. kiad. 420. l.

⁷² Id. kiad. 420—21. l.